

Identitásproblémák az Illyés-költészetben

nemzet költője, szegénységbe süllyesztett néprétegek megszólaltatója, művészetek útjainak vallatóra fogója – leginkább ilyen minőségekben szoktuk meg, hogy Illyésről szóljunk. Nem is oktanul vagy jogosultság nélkül járunk el így, mint ahogy akkor is igazunk van, mikor emellett a pusztulással való szembenézés magas szintű hazai megvalósítójaként is számba vesszük. Költői termésének rendkívüli sokféleségén belül ennek intellektuális sokarcúsága ugyanakkor aligha kapta meg eddig azt a figyelmet, amelyet ilyen tekintetben is megérdemelt volna.

Közvetett módon valójában már pályakezdeti megnyilatkozásaiban is megjelennek Illyésnél bizonyos személyiség-, illetve identitásproblematikának a tényezői.

A bemutatkozás gesztusában hozzászokhattunk ugyan már a legkülönbélebb hangnemekhez, az induló Illyés mégis meg tud még lepni a maga szokatlanságával. A fiatal Arany „egy népi sarjadék” szerény öntudatosságával lépett a nyilvánosság elé, „Magyar vagyok. Legszebb ország hazám / az öt világrész nagy területén” – feszítette ki mellét nála kevéssel fiatalabb társa, „Csak én bírok versemnek hőse lenni” – panaszkolta „a lírikus” álarcában utóbb Babits, nem sokkal később a kamaszos kivagyiság kiáltásai („Hejh, burzsoá, hejh, proletár, / én, József Attila, itt vagyok!”) is megérdemmelhetik, hogy odafigyeljünk hanghordozásuk újszerűségére. Az viszont, hogy rövidebb „második színre lépése” előtt írt költői alkotásai az elsővel való *kategorikus szembe fordulást* foglalják magukban, így is szokatlan jelenségnek mutatkozik. „Nem ide jöttem én, nem ide indultam!” – kiált indulattal második kötetének záró darabjában, lényegében ugyanazt, amit már ennek a legelején megfogalmazott: annak az öntépi megnyilatkozásnak a szavait ismételve, azokat variálva: „Nem ily dalra készültem...!” (*Mint a mosolygó merénylő, Nem ily dalra...*). A vallomástevő embernek és téridőbeli viszonyainak kölcsönhatásában ugyan az utóbbinak – a külső tényezőknek – a megvilágítására esik több fény – „Nem az én korom ez”, „nem az én időm ez!”, „Nem az én országom ez a föld”,¹ de hát az eltévedtség, illetve otthonra nem lelést is részben valamiféle önvádnak a jogosságáról vall, hiszen a rossz helyre jutás az ide vezető útnak az *elhibázott kiválasztására* enged következtetni. Indokolt így a rákérdés: „mit is akartam én...?”, illetve „hol siklott ki belőlem / életem értelme?” (ahogy ez *A halottban* majd megfogalmazódik). Az itt egyértelművé formált kérdéskettőre Illyés ugyan más versben sem ad mindig világosan kontúrozott választ (elsősorban a *Mint a harmat...* kívánhat itt számbavétel), ez a kissé elmosódó arculatú felelet ugyanakkor érezhetően sok élményt foglal magába.² Éppúgy benne foglaltatik ennek tényezőiben azoknak az indulatoknak egy része, amely egy pusztulásközelbe kényszerített néprétegnek a lelki világában kavardott föl, mint amennyire ott feszülnek benne a személyes önvádnak az elemei is, amiért a megszólalónak nem sikerült teljes értékűen azokat képviselnie, akiknek az ügyét magára vállalta. Mostani vizsgálódásaink szempontjából az a legfontosabb, hogy itt Illyés nemcsak a „Mi voltam én?” (*Tisztázás*) bizonytalanságának – mint benyomásnak – a *jelzéséig* jut el, hanem a „Tagadom, hogy éltem” és a „Nem az vagyok, akit, [...] látsz rajtam!” *ítéletének* világos ki-

mondásáig is (*Mint a mosolygó merénylő...*).³ Némely esetben a személyiség megsértésén túl a személyiség teljes megszüntetéséig vezető utak veszedelmét is átéli: „Mi maradt még belőlem / Voltam egyáltalán?” – kérdez szorongva a *Különös kannibál* soraiban, „Aki valaha te voltál, meghalt. / Azt megölték. / Árnyéka, rossz másolata / vagy annak, aki lehettél / volna! Gúnyképe! Néha még, / ha meglátogat, csak azért jó, / hogy arcodba köpje dühét” – törnek elő torkán egy-egy alkalommal a máskor lefojtott indulatok (*Kutyák*). „Önmaga... árnya” ad már csak lehetőséget egy későbbi találkozón való részvételre – annak számára, aki „még itt maradt belőlem”, aki azonban már nem vele azonos szellemű törvényekhez igazodva él. (Hiszen eredeti énje még képes volt az elmúlás törvényeivel való szembefordulásra is. V. ö. *Számum-balál és Kánaán*). Az arra való rákérdezés sem hiányzik az illyési költészetből – bár ha ezek a kérdések nem tartoznak is a legjellemzőbb tulajdonságai közé –, hogy egyáltalában miben ragadható meg, illetve miben ismerhető föl az emberi személyiség, amelynek megőrzését az ember fontosnak érezheti. Kérdezései során megtörténik Illyéssel, hogy annak a kérdésnek a fölvetéséhez, mely a „tán már nem is én vagyok, / ami még itt maradt belőlem” megfogalmazásában rejtőzik, még nyíltabb, még határozottabb változatok társulnak. „Megállok néha, én vagyok-e én...” – szól az *Egy csillaghoz*-ban is. Majd a *Minden lebet kötet* élére helyezett *Ablakok*-ban is hasonló élmény formálódik, a mindegyre változó négyszöglátványok sorozatának következményeként: „én vagyok-e én...?”, ha egyszer a keretben feltűnő képek mindegyre cserélődnek. Ismételten szembesül Illyés *általában* is az *én* mibenlétének problematikájával: „Testem, *mi voltaképp* vagyok, bensőm, a lényeg nem akarja / látni sem a világot.” Sejtjeink elzárkóztak, s végül már én / sem tudom, kik lehetnek...” Gondolkodóként tehát elfogadja, hogy az emberi szervezetet is alkotó elemi anyagrészcsek – részben véletlenül által irányítottan – nagyobb egységekbe rendeződnek, az embernek ezt a helyzetét azonban szorongatónak érzi. Csak annyi mutatkozik számára – paradox megfogalmazásban – „hittel valószínűsíthetőnek”, hogy „az édenkerti ősz üzem / valami maradék / anyaga halkan tovább működik / büntelen sejtjeiben”, és ennek az összekötésnek anyagi természetével együtt szellemi arculata is lehet.

Két összefüggésben is érvényesnek mutatkozik Illyés számára a halál után megmaradó sejtekben való tovább létezésnek ez a felfogása. Részint abban, hogy az ember – más élőlényekhez hasonlóan – egyed voltában is időben (időben is) létezik, ha pedig tágabb összefüggések hálózatában, nembeli voltában tekintjük, ez az időbeliség hangsúlyozottan érvényesül: vizsgálatába hosszabbra nyúló időtávlatokat is be kell vonni. Nembeli léte egész korszakokat is magában foglalhat – ezen belül az egyedi személyiség létezése pedig akár szakaszokra vagy éppen alszakaszokra is tagolható –, olyanokra, melyeknek „lenyomata” is ott maradt hordozóikon. Esetleg ezeknek kézzel tapintható, szemmel látható testén:

Emlékszem a legapróbb részletekre...

...

*Hogy hova lett s vajon mivé,
meddig ért kifutva az a fiú abból – ebből! –
a ma is lerajzolható hajdani kertből?*

*Eddig. Ide. Nézd, bármily felfoghatatlan,
én vagyok ő, ez a fiú. Tárgyi jelek
bizonyosságával. Bal bordám alatt
ott a fröcscentett vízcepp-szerű anyajegy, melyet*

eszem tudása óta ellenőrizgetek.

*Itt a sebhely – későbbi okmány-bitelesítés gyanánt,
abol a balta majdnem elvitte bal hüvelykujjamat.³*

Illyés másutt egy – tágabb értelemben vett – közösségnek mint egységnek, egésznek a legfontosabb kérdéseivel, az úgynevezett nemzeti sorskérdésekkel is küzd, korántsem kizárólag érzelmi-indulati indíttatásoknak a jegyében. Természetesen önkényesség volna az emberi személyiségről kialakított Illyés-képben egyszerűen az emberről mint „tágabb értelemben vett én-”ről szólni, benne a közösségről kialakított felfogásnak az integráns részét látni, az is indokolatlan lenne azonban, ha nem tudnánk föltételezni, hogy tendenciaként van bizonyos rokonság az *egyénre* mint *énre* és a különböző *embercsoportokban* egzisztáló emberre vonatkozó felfogásában. Az ötvenes évek derekán *Árpád* alakját megmintázó soraiiban a honfoglalás határhelyzetébe eljutott fejedelem föltételezett töprengéseit állítja Illyés a középpontba: az asszonyait vesztett nép számára a Kárpát-medence részben integritása elpusztításának veszedelmét rejtí magában. Természeti-biológiai viszonylatban ugyanis valóban fontos, arculatához tartozó tulajdonságokat kell itt a magyarságnak: földnia:

*Lehet új otthon, lesz új feleség –
ő az uráé, de kit száll, a gyermek,
idegen arc lesz és idegen termet;
keverék lesz s majd nem is keverék!*

[...]

*Lesznek minél jobbak az új arák,
lesz méhük annál mélyebb temető:
ott enyész el a napfényként süítő
mongol mosoly, a humn pupilla-láng,*

*és mind a jel, a szív-melengető,
mellyel halott apádat kelti létre
– törzsednek örökéletet ígérve –
újra és újra minden csecsemő!*

A „mi marad mégis?” kérdése azonban – az örökölt tulajdonságokat illetően – eldől a sorokban mégpedig nem a biologikumnak, hanem valamiképpen szellemi tényezőknek a szférájában. „Akárhogyan is... szabadok leszünk” – fogalmazódik meg a vers *Árpád*-jában (bár ha csak némán is) a döntés, az esélyek mérlegelését követően. Az összemérés végére az egyéni arculatot biztosító fajtasajátságok egy részének pusztulása kisebb értékke minősül annál a társadalmi tényezőnél, mely az általános emberi lehetőségek számára kínál kibontakozási módokat. A költemény utolsó szavai is szellemi tényezőket vonnak be az értékelés műveleteibe, mikor Európát jelölik meg célként. (Hiszen geográfiai szempontból nem a Kárpátok töltenek be hátszerepet a két földrész között.)

A személyiség átvitt értelemben való „kitágításának” mint lehetőségnek a kérdései más vonatkozásban is foglalkoztatták Illyést. Tudomásul vétetik, hogy a tényleges egyedi életutak megjárásán túlmenően más életutak sokaságának a *játékos-jelképes* bejárása is rendelkezésünkre áll ugyan – ami a személyiség rugalmas kitágítását is biztosítja –, arról sem szabad ugyanakkor elfeledkezni, hogy az így kapott lehetőségekkel bizonyos kínos kényszerűségek is együtt járnak. Különösen az átlagnál lényegesen nagyobb érzékenyséű művészek esetében. „Honnan ismerem azt a megkönnyebbedett / sóhajt, azt a szabad nyö-

gést, midőn kiér kezünk hátán a szeg, / s fában halad? Honnan (t.i. honnan ismerem) a mámoros, a boldog-esztelen / dühöt a vár fokán, / s a kéjes suttogást zuhantunkban: velem / döglesz, pogány!?”⁴ Az is megeshet, hogy – a nagy művészelőd példája nyomán a férfi (illetve a nő-) személyiség – illetve az, aki alkotását létrehozta – a maga megdöbbenő összetettségében ad indíttatást művészi megszólalásra

*Két lény vagyok! Szörny-módra. Boldog asszony:
alig várom, hogy bennem megfogamzzon,
mit majd világra kínlódik – a férfi!*

(Michelangelo a tanítványaihoz)

Megint más alkalommal az előd és az utód viszonyának a kérdései bírják szóra. Nagypapjának képzelt alakjával szembesülve mintázza meg a szeretett idős férfi képmását, amint az „ül, s én rejtett módon / vele oly *egy vagyok* /, mintha belém múlt volna, s már fel is támadott, s azt sem tudhatom, nem támadtam-e föl már...? Nem vagyok az régóta tán, / ki vágytam lenni: ő / nagyapám, férfi, némán / helytálló s elmenő” (*Novemberi kertben*). Szerelmi költészetének hevületében is megszólal az *én* feladásáig menő egyesülés vágya („Szeretném, ha lennél / tetőtől talpig *én!*” – írja *A tibanyi templom-hegyen* soraiban), más-kor azonban ezzel merőben ellentétes állásfoglalást is hasonló intenzitással fogalmaz meg: „Hogy magam én, még konokabban, / még beljebb húzódva magamban / maradjak, ami vagyok / érinthetetlen, halhatatlan.” – *Érinthetetlen*). Legborzongatóbb módon a Szabó Lőrinc- és József Attila-hatást is éreztető *Részegek* befejezése szembesít a személyiség felbomlásának lehetséges abszurditásaival:

*Én gyanakodva hallgatom
már magam is: előre
tetteimet megtagadom,
mint ki terheltlen születik
s várja, ésszel, mint ütközik
az örült ki belőle.*

De arra is van példa, hogy csipkelődő iróniával szól önnön személyisége elhagyásának megújuló – de épp ezért talán kissé csak alkalmi – kísérleteiről:

*Félébren, virradatkor,
ki-kimegyek magamból*

(Egy kozmo-filozófnak – ad notam: Kiment a ház az ablakon).⁵

Az osztódó személyiség kettősének egyik megnyilatkozása a *Jobb részem* is, melyben a nemes, *de jellegzetesen személyes* állásfoglalás *nélkül* megfogalmazott gondolatok szembe-sülnek a jellegzetesen egyéni magatartásformák közvetett *igenlésével*:

*Jobb részem megmarad. A földben, lent leszek
s mondom fent szó szerint
eszméim újra s újra. (Mint
a papagájok és a lemezek.)*

* * *

A késői Illyés-költészet egyik értékes darabja a *Mikor már egyenes az út* nemcsak a címében, hanem a további részeiben sem tartalmazza a „személyiség” szót vagy ennek akár csak valamilyen közelebbi-távolabbi rokonát. Aligha kerül mégis rossz helyre, ha az itteni gondolatmenetnek némiképp függelékyszerű befejező részében szerephez jut.

*Másképp, mint éppen uton
nem képzelhetjük ma sem azt a férfit*

– kezdődik a vers mondhatni egyetlen szereplőjének a bemutatása, s ez a továbbiakban is csak néhány környezeti tárgynak és ezek szerepének az érzékeltetésével egészül ki. Kifejező értékük révén azonban nagy a súlyuk ezeknek a soroknak. Bár csak magának. Út menti csárda képe vázolódik föl bennük – előtte paddal, rajta olcsó étellel, silány itallal –, pihe-nést már nem kínálva. Távolabb sziklák, ismeretlen forrású tűz s ennek maradványai. Föltehetőleg kezdetlegesen megmunkált tárgy (vándorbot), a maga, mondhatni, kézzel fogható konkrétságában, ugyanakkor tárgyi létezésétől *megfosztva* (lévén, hogy csak „a hiányával van jelen” – ami feszültséget teremt a struktúrában). Azt tudomásul kell vennünk, *hogy nincs* meg már az évszakok egymást váltásának sem a régi jelentése, azt is, hogy az erdő fáí pedig *fogyatkozóban* vannak. A nappalok rövidülnek, s aztán már „nemcsak a veszély maga, hanem a történet is *megszűnik*”: az életet gazdagítani tudó – korábban azt gazdagító – tényezők „hát mögötti” helyzetbe szorultak.

Az úton járás tevékenysége ugyanakkor iránytudóbbnak mutatkozik. Igaz, ez részben annak köszönhető, hogy tragikusan leegyszerűsödtek az útviszonyok: „letérés nincs, szétágazás sem”.

A férfinak egyetlen vonása sem rajzolódik elének – azt azonban az első sortól fogva tudjuk róla, hogy *úton* van – a lényegyet tekintve megállás nélkül. „Bárhol ébred, gondja az út, a hátralévő”, hiszen „egyenessé vált az idő / s az út”, „vissza nem kanyarodó úton halad”, búcsút véve a már „talán utolsó majtényiak” által rakott tűznek a füstjétől is. „Csak tovább!” – hallatszik a fáradás lebirására készítő parancsszó is (kívülről? vagy csak belülről – valahonnan?). Azután rövid időre a történések szűkszavú narrátorának a beszédén is átüt a fölerősödött közlési vágy: az álmokat szövő, ígéreteket magukban hordó ifjúkori tanulóévek távoli helyszíneinek nevei egyetlen rövid áramlásban követik egymást, valamilyen „muzsiká”-nak az emlékeit is földézve. S valahogy „minden” együtt van. S együtt is lehet, hiszen egy kopár létezés színterén is sikerült sok évtizedes emberi törekvések lényegéből valamennyit megőrizni. A töredékes közlések szövetén is átsejlik: ha föltehetően egyre szorosabban egymásra záruló fogakkal is, ám a maga futását megfutván, mind okosabban, „helyzetismerőbben” teszi meg – befejezés közelbe érten – az utolsó lépéseket. Egy számára eredetileg csak lehetőségként megadott, hosszúra nyúlásban azonban lassan a sajátjává alakított úton. ❖

J E G Y Z E T E K

1 A kiemelések mindvégig tőlem származnak, T. A.

2 Tény, hogy leírt cselekményrészletek sokasága vághat egybe azokkal, melyek a leírásokhoz mintául szolgáltak anélkül, hogy ezért – pl. egy önéletrajzi alkotás esetében – a főszereplőt az íróval azonosítani kellene, ez viszont azt nem követeli meg, hogy minden esetben göröcsösen törekedjünk arra, hogy a kettőt a részletekbe menően is elhatároljuk egymástól.

3 Az idézett versek az itteni vizsgálatok soraiban nem keletkezésük időrendjéhez igazodva helyezkednek el.

- 4 Külön kérdés, hogy létbölcseleti költeményeinek egy része izgalmasabb akkor, mikor a magyar intellektuális líra alakulása, mint amennyire akkor, mikor az esztétikai értékek gazdagításának szempontjai szerint vizsgálódunk.
- 5 Külön is figyelmet érdemelhet ebben a tekintetben az a rövid Illyés-vers, amely két változatban került a gyűjteményes kötetébe (szerény eltérésekkel). Egyikük *A történelem hangja* cím alatt szerepel:

*Tovább! Tovább? Egyikünk elesett!
Csak beállás volt,
sobasem kiállítás.
Feküdtem én is. Hogy kié a seb?
Éj volt és csönd, mint Petőfi mögött
s felett
kozák-ló-zibálás.*

(A másik változatnak *Történelem* a címe.)

Naplójegyzetek címmel publikált írásgyűjteményéből azt is megtudhatjuk, hogy a segesvári csata emléknapijához közelítve ismételen erővel kellett megküzdenie Petőfi halálának kettejük alakját egybemosó képzelte képsorával.